

RAŞİD HALİFELER DÖNEMİ BEYTÜLMAL VE OLUŞUM SÜRECİ*

Abdulkerim ÖNER**

Öz

Devlet hazinesi anlamına gelen beytülmalin temelleri Allah Resulü döneminde atılmıştır. Hz. Peygamber, gelen malları bekletmeden dağıtır, kalan olursa mescidin bir köşesinde muhafaza ederdi. Bunun için müstakil bir bina yoktu. Hz. Ebu Bekir dönemi, Hz. Peygamber döneminin devamı olarak kabul edilmiştir ancak Allah Resulü'nden farklı olarak evinin bir bölümünü devlet hazinesi olarak ayırmıştır. Hz. Ömer dönemi, beytülmalin bir müessese olarak kurulduğu dönem olarak kabul edilmektedir. Devlet hazinesine ait hem merkezde hem de taşrada müstakil binalar yapılmış, onları korumak ve idare etmek amacıyla memurlar tayin edilmiştir. Beytülmal, kendi içerisinde bölümlere ayrılmıştır. Müslümanlardan alınan gelirler ile gayrimüslimlerden tahsil edilen vergiler bir yere konulmamıştır. Çünkü Müslümanlardan alınan zekâtın sarf yerleri belli olduğundan, gayrimüslimlerden alınan cizye, harac, humus ve uşur gibi vergilerden oluşan ve fey adı verilen vergilere dâhil edilmeyip ayrı yerde muhafaza edilmiştir. Devlet memurlarının maaşları, fey gelirlerinden karşılanmıştır. Hz. Ömer, gelirlerin artması sonucunda herkese atıyye ve erzak dağıtmaya başlamıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri, bazı sapsmalar olmakla birlikte, Hz. Ömer döneminin devamı olarak kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Raşid halifeler, Devlet hazinesi, Zekât, Cizye, Maaş.

BEYTULMAL AND ITS FORMATION'S PROCESS AT THE PERIOD OF RASHİD CALİPHS

Abstract

The basis of Beytulmal has been founded at the period of Messenger of Allah. Beytulmal means the state treasury. The Prophet immediately distributed the goods that incoming to him and preserved the remaining of them at the corner of maseid. There was no special building for this. The period Caliph Abu Bekir has been accepted as the continuation of The Prophet but he separated a part of his home as state treasury differently from The Messenger of Allah. The period of Khalife Omer has been accepted that the Beytulmal has been established as a special institution. Private buildings have been established both at the centre and at the province for State treasury and civil servants have been appointed both for protect and manage it. Beytulmal has been separated to some parts in itself. The taxes which have been received from the Muslim and from non-muslim have not been put at the same place. The taxes received from Muslim have been protected in a special place because of the fact that these taxes called as a zakat have a special spending condition different from the taxes that have been received from the non-muslim

---

Makale Gönderim Tarihi: 18.05.2018, Kabul Tarihi: 20.07.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.424949

* Bu makale, "Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal" başlıklı doktora tezimizden oluşturulmuştur.

** Öğr. Gör., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, akerimoner@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9643-1603.

such as capitation, haraç, humus ve uşur that called as fey income. The salaries of civil servants have been funded from this fey income. As a consequence of increasing income, caliph Omer has started to distribute provision and donation. The period of Khalife Osman and Khalife Ali, with some deviation, have been accepted as a continuous period of Khalife Omer.

Keywords: Rashid caliphs , State Treasure, Zakat, Capitation, Salary

Giriş

Arapça bir kelime olan beytülmal, sözlükte "mal evi" anlamına gelmektedir.¹ Aynı şekilde kişi veya kamuya ait bir malı korumak amacıyla hazırlanan yere verilen addır.² Terim olarak ise, devlet gelirlerinin bırakıldığı,³ muhafaza edildiği mekân ifade eder. Başka bir ifadeyle beytülmal, devlete ait taşınır taşınmaz malların tümünü ve bunların idaresiyle ilgili hukuki kurumu da ifade etmektedir. Bu geniş anlamıyla beytülmal, devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil bağımsız bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴

Beytülmal, bütün mali divanların üstünde ve devletin tüm maliyesini temsil eden bir müessese olduğu gibi⁵ aynı zamanda zekât, öşür, cizye, harac, uşur gibi değişik adlarla toplanan bütün kamu gelirlerinin toplandığı, korunduğu ve ihtiyaç duyulması halinde ilgili alanlara harcandığı bir mekân olarak da anlaşılmaktadır.⁶ Halifelerin maaşları, asker, kadı, vali, amil, genel ve özel işlerde çalıştırılan memurların maaşları hep buradan tedarik edilirdi.⁷ Bu nedenle, beytülmal, devlet gelirlerinin toplandığı ve harcandığı bir hazine⁸ olmasının yanında toplanan gelirlerin taşradan merkeze veya merkezden taşraya aktarılması olarak da ifade edilebilir.⁹

Devletin bütün gelirleri, ister nakdî olsun ister aynî olsun hepsi hazineye toplandığı gibi bütün giderler de yine hazineye karşılanır. Hazineye gelir kaydedilirken veya hazineye masraf yapılırken belli usullere uyulur ve işlemler yazılı belgelere istinat ettirilir. Devlet gelir ve giderleri arasındaki ahenk ve denge beytülmal aracılığı ile sağlanır. Hazine devletin hem kasasıdır ve hem de bütçeyi tatbikat sahasına koyan bir kuruluştur. Devletin kasası olan hazineye eğer para kalmamışsa ve ihtiyaç da

¹ Nezh Hammâd, *Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 2008, s. 97.; Mehmet Erkal, "Beytülmal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, c. 6, s. 90.; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 152.

² Nezh Hammâd, *Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ*, s. 97.

³ Abdullah Cem'an Said es-Sadi, *Siyasetu'l-Mal fi'l-İslâm fi Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, Mektebetü'l-Medâris, Doha, 1983, s. 155.

⁴ Muhammed Revvâs Kal'ac'ı, *Mu'cemu Lugati'l-Fukhâ*, Dâru'n-Nefâis, 1988, s. 112.; Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, Alemu'l-Kutub, 2008, c. 1, s. 267, 369.; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, s. 76.; Mehmet Erkal, "Beytülmal", *DİA*, c. 6, s. 90.; Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, Ravza Yayınları, Mehmet Akbaş (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul, 2008, s. 334.; Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2*, s.152.

⁵ Celal Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 109, 136.

⁶ İrfan Mahmut Rânâ, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 123.

⁷ Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s. 334.

⁸ Rânâ, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 123.

⁹ Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 142.

varsa devlet başkanı olağanüstü vergiler koyma ve borç para temin etme yetkisine de sahiptir.¹⁰

Beytülmal, toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılaması açısından günümüzdeki Merkez Bankasına,¹¹ gelirlerin korunması, Müslümanların genel menfaatleri için harcanması açısından da günümüzdeki Maliye Bakanlığına¹² benzemektedir.

Bu makale ile Dört Halife Dönemi'nde beytülmalin kuruluşu, tarihi seyri, işlevi, müstakil bir binaya sahip olup olmadığı, merkez ve taşradaki durumu ile beytülmalin iç bölümleri üzerinde durulacaktır. Amacımız bu dönem hakkında klasik ve çağdaş kaynaklarda geçen bilgileri değerlendirerek araştırmacıların istifadesine sunmak ve bu alandaki bilimsel çalışmalara katkıda bulunmaktır.

1. Kuruluş ve Tarihi Seyri

Beytülmalin ortaya çıkışı hakkında kaynaklarımızda muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmı, beytülmalin Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığını belirtirken az da olsa bazıları Hz. Ebu Bekir döneminde ortaya çıktığını dile getirirler. Bununla birlikte bu rivayetlerin çoğuna göre bu kurum, Hz. Ömer döneminde teşekkül etmiştir.

Allah Resulü döneminde beytülmal, müstakil bir binaya sahip olmayıp Mescid-i Nebvî içerisinde faaliyet göstermiştir. Mescidin ikinci katındaki bir oda beytülmal olarak hizmet vermiştir.¹³ Ayrıca bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'in kendi evini de beytülmal olarak kullandığı anlaşılmaktadır.¹⁴

Beytülmalin Hz. Peygamber dönemindeki işleyişi, Hz. Ebu Bekir döneminde devam etmiştir. Zira Hz. Ebu Bekir döneminde gelirler çok fazla artmamış, beytülmal için ayrı bir bina da inşa edilmemiştir. Dolayısıyla beytülmale ait olan gelirlerin, kısa süreliğine halifenin evinde ayrı bir odada muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu mallar çok fazla bekletilmeyip ihtiyaç sahiplerine ulaştırılıyordu. Hz. Ebu Bekir, insanlara mal dağıtıldığında o esnada orda bulunanlar değil, Medine'de bulunan ve o esnada orada olmayan kişileri de hesaba katılarak dağıtılıyordu.¹⁵ Bundan dolayı beytülmal için ayrı bir mekâna ihtiyaç yoktu.

Hz. Ebu Bekir, Sunh¹⁶ adı verilen mevkide otururken kendisine ait bir yerde, sadaka olarak dağıtacağı malları toplardı. Hiç kimse önünde nöbet tutmazdı. Bu yüzden Ebu Bekir'e, "Önüne nöbetçi koymayacak mısınız?" diyenlere: "Üzerinde kilit var,"

¹⁰ Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 142.

¹¹ Ahmet Güzel, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı*, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 175.

¹² Ömer Ferrûh, *Târih Sadr el-İslam ve'd-Devlet el-Emeviyye, Dârü'l-İlm Lilmelâyin*, Beyrut, 1970, s. 107.; Güzel, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı*, s. 176.

¹³ Buhârî, *Mezâlim*, 25.

¹⁴ Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zühri (230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2001, c.3, s. 337.

¹⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 195.; Rânâ, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 123.

¹⁶ Sunh: Hz. Peygamber'in evinden yaklaşık bir buçuk kilometre kadar bir mesafede bulunan Medine'nin kenar mahallesinde bulunan bir yerdir. Hz. Ebu Bekir halife seçildikten sonra altı ay kadar daha burada oturmuş, sonra Medine'nin merkezine taşınmıştır. Bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 195.; Ebu Abdullah Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1977, c. 3, s. 265.

derdi. Sunh'tan Medine içine taşındıktan sonra evinde aynı özellikte bir oda ayırmış ve burada topladığı malları ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.¹⁷

İbn Sa'd'a göre Hz. Ebu Bekir, hazine için kullanmak üzere bir yer tahsis etmiş fakat merkeze gelen para hemen dağıtıldığından buraya konulacak para genellikle birikmemiştir. Öldüğünde, hazinede sadece bir tek dirhem bulunmuştur.¹⁸ Salih Tuğ, Ebu Bekir'in sahip olduğu Sunh mevkiindeki hazinenin şahsî olmayıp genel olabileceğini ve burada, Müslümanların sadaka olarak verdikleri malların toplanıp tek elden muhtaç olanlara devlet eliyle tahsis edilmiş olabileceğini ifade eder.¹⁹

Hz. Ebu Bekir, Sunh denen yerden şehrin içine taşındığında, beytülmal de yanında getirdi ve evinin içine kurdu. Böylece hazineye gelen malları, eşit bir şekilde fakirlere dağıtıyordu. Ayrıca atlar, develer ve silahlar da satın alıyordu ve Allah yolunda kullanılmalrı için bunları da dağıtıyordu. Bedevilerden elbiseler satın alır ve bunları Medine'nin dullarına dağıtırdı.²⁰

Hz. Ebu Bekir'in vefatını müteakip halifelik makamına oturan Hz. Ömer, aralarında Abdurrahman b. Avf ve Osman b. Affan'ın da bulunduğu güvenilir bir heyeti çağırttı ve onlarla birlikte zikredilen odaya girip baktıklarında herhangi bir şeyin olmadığını gördüler.²¹ Bu hazinenin Ebu Bekir'in şahsına mı yoksa devlete mi ait olduğu hususunda bir açıklık yoktur. Hz. Ebu Bekir, burada devlet namına toplanan sadakaları muhafaza etmesi muhtemeldir. Çünkü burada toplanıp muhafaza edilen mallar şayet tamamen Hz. Ebu Bekir'in şahsî mallarından ibaret olsaydı Hz. Ömer bu tespitte, böyle bir teşebbüs tamamen Hz. Ebu Bekir'in mirasçılara ait olduğu için, salâhiyetli olmazdı kanaatindeyiz.²²

Bu bilgilerden yola çıkarak Hz. Ebu Bekir döneminde beytülmal için ayrı bir yerin tahsis edildiği kanaatindeyiz. Çünkü yukarıda İbn Sa'd'dan aktardığımız bilgiye göre beytülmale ait bir oda mevcuttu ve kilitli tutuluyordu. Bu yerin Hz. Ebu Bekir'e ait evin bir odası mı yoksa müstakil bir bina mı olduğuna net değildir. Beytülmal için ayrılan yer, ya Hz. Ebu Bekir'in evine bitişik bir oda ya da evin yakınında mütevazı bir bina olabilir. Hz. Ebu Bekir'in evine bitişik bir oda olması akla daha yatkındır. Şayet evin dışında müstakil bir bina varsa, Hz. Ebu Bekir döneminin şartlarını düşündüğümüzde bu binanın çok büyük olmadığı ve sade bir yapıda olduğu sonucuna varabiliriz. Zira Hz. Ebu Bekir döneminde hem gelirlerin çok fazla olmaması hem de yukarıda ifade edildiği gibi gelen malların bekletilmeden ihtiyaç sahiplerine dağıtılması büyük bir binaya ihtiyaç bırakmamıştır.

¹⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 195.; İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed İbnu'l-Esir (630/1232), Thk. Ebi'l-Fida Abdullah Kadı, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Darü'l Kütübü'l Alemiyye, Beyrut, 1987, c. 2, s. 270.; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Darü'l-Minhac, Beyrut, 2013, s. 165.; Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 104.; Güzel, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı*, s. 177.

¹⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 195.

¹⁹ Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 34.

²⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 195.; Suyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 165.

²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 270.; Suyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 165.; Muhammed Abdulhay Kettânî, (V. 1962), *et-Teratibu'l-İdâriyye*, Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, c.1, s. 200.; Mustafa Fayda, "Ebu Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, c.10, s. 106.

²² Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 104.; Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 50.

Hiz. Ebu Bekir'den sonra Müslümanların idaresini üstlenen Hiz. Ömer, halifeliğinin ilk dönemlerinde seleflerinin yolunu takip etti. Hem Hiz. Peygamber hem de Hiz. Ebu Bekir dönemlerinde olduğu gibi Mescid-i Nebevi'yi zaman zaman beytülmal olarak kullanmıştır. Hiz. Ömer'in bu şekilde hareket etmesi hazineye konulacak kadar malın bulunmadığı halifeliğinin ilk dönemlerine tekabül ediyordu. Haliyle az olan bu miktarın halka hemen dağıtılması gerekiyordu. Mesela bunun ilk örneklerini Celula savaşının ganimetinde görüyoruz. Zira Celula savaşında elde edilen ganimetlerin humusu Medine'ye getirildiğinde mescide konulmuş ve vakit kaybetmeksizin ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır.²³

İlk dönemlerde Müslümanların eline geçen mallar genellikle sadaka ve savaşlarda elde edilen ganimetlerden ibaretti. Nakit para ise çok az bulunuyordu. Daha sonra Şam, Irak ve Mısır fethedilince gelirler arasında altın ve gümüş de eklendi. Bu şekilde gelen altın ve gümüş paralar ilk başta Müslümanları hayrette bıraktı.²⁴ Bu durum beytülmalın kurulması ihtiyacını doğurdu.

Kettânî, Huzâî'nin bu konu ile ilgili bir fasıl açtığını ve şöyle dediğini nakleder: Allah Resulü zamanında halkın divanlara kaydedilmesi ancak özel zamanlardaydı. Allah Resulü zamanında atıyye için ne belli bir vakit ne de belli bir miktar tayin edilmişti. Hiz. Ömer döneminde İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte vergiler arttı. Halka adaletli bir şekilde atıyyelerin dağıtılabilmesi için kayıtların tutulması gerekiyordu. Bunun üzerine Hiz. Ömer, ashop ile istişarede bulunduktan sonra nesepte öncelik sırasına göre divanlar düzenledi.²⁵ Bu da Hiz. Ömer dönemindeki beytülmalın temelini oluşturdu.

Beytülmal müessesesi sistemli olarak ilk defa Hiz. Ömer döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Zira İbnü'l Cevzi, böyle bir kurumun Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebu Bekir döneminde olmadığını, bu kurumun banisinin Hiz. Ömer olduğunu dile getirir.²⁶ Benzer rivayetler hem İbnü'l-Esîr²⁷ hem de Suyûtî'de yer almaktadır.²⁸

İsmet Kayaoğlu, Hiz. Ömer döneminde gelirlerin artması sonucu, Medine'ye gelen para ve malların korunması için bir hazine tesis edildiğini ve buna da beytülmal adının verildiğini ifade eder. Beytülmal tabirinin Hiz. Ebu Bekir döneminde de var olduğunu fakat onun devrinde gelen mallar hemen dağıtıldığından ve saklanmak için bir şey kalmadığından beytülmalın fiilen mevcut olmadığını söyler.²⁹

Beytülmalın ne zaman ortaya çıktığına dair tartışmalara Kettani de katılır. Ona göre, Hiz. Ebu Bekir saymadan ve divan düzenlemeden ilk defa beytülmalı kuran kimsedir. Hiz. Ömer ise ilk defa divan tertip edendir.³⁰

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 366.

²⁴ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 83.; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Necdet Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, c. 1, s. 341.

²⁵ Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 201.

²⁶ Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ali b. el-Cevzi Ebu'l-Ferec, (597/1201), *Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab*, Dâru İbn Haldun, İskenderiye, 1996, s. 97.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 454.

²⁸ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 245.

²⁹ Kayaoğlu, *İslam Kurumlar Tarihi*, s. 76.

³⁰ Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 200.

Hız. Ömer'in geniş bir teşkilâta kavuştuğu beytülmal müessesesi daha sonraki zamanlarda varlığını sürdürmüş, Emevî ve Abbasî devirlerinde bir kısım tamamlayıcı ve yan kuruluşlara daha kavuşturulmuştur.³¹

Celâl Yeniçeri, ısrarla beytülmalin Hız. Peygamber zamanında ortaya çıktığını ifade eder ve şunları söyler: "Pek çok kaynakta beytülmalin Hız. Ömer zamanında ortaya çıktığı kaydedilir. Allah Resulü zamanındaki tatbikata ve bir kısım hâdiselere bakacak olursak, beytülmalin Hız. Peygamber tarafından ihdas edildiğini görürüz. Nitekim böyle bir kurum, hukukî varlığı itibariyle vergilerle beraber ortaya çıkmıştır ki bu da, bu kurumun Hız. Peygamber döneminde ortaya çıktığının apaçık bir delilidir. Onun birtakım binalara ve bir teşkilâta kavuşturulması elbette ki müteakip bir zamanda olmuştur ki bu da Hız. Ömer dönemini göstermektedir."³²

Ahmet Güzel'e göre, rivayetlerdeki farklılıkların sebebini Hız. Peygamber, Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer devrindeki uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Uygulamalardaki değişiklikler de İslâm toplumundaki şartların sonucudur. Neticede beytülmalin köklerinin Allah Resulü'ne dayandığını, Hız. Ebu Bekir devrinde serpiildiğini, Hız. Ömer devrinde geliştiğini, Hız. Osman ve Hız. Ali devrinde de meyvelerini verdiğini söyleyebiliriz.³³

Kanaatimize göre, müstakil bir bina değil de, kurum olarak beytülmalin Hız. Peygamber döneminde ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. zira Hız. Peygamber döneminde devletin elinde bulunan imkânlar kısıtlı olduğundan beytülmal için müstakil bir binadan söz edilemez. Beytülmal hususunda Hız. Ebu Bekir dönemi, Allah Resulü döneminden farklı değildi. Hız. Ömer döneminde ise, genişleyen İslam coğrafyasına paralel olarak devletin imkânları da artmış ve devlete ait kurumlar oturmaya başlamıştır. Bundan dolayı beytülmale ait müstakil bir bina, Hız. Ömer döneminde ortaya çıkmıştır.

2. Beytülmalin İşlevi

Devlet hazinesinde değişik gelir ve gider grupları ayrı başlıklar halinde gösterilir ve harcamalar da buna göre yapılırdı. Belirli bir başlık altında toplanan gelir, bir başka gelirle hiçbir zaman karıştırılmazdı. Aynı şekilde, harcama yapılan yerler de belirli başlıklar altında toplanır ve özelliklerine göre her biri değişik gelirden karşılanırdı. Sözelimi, zekât geliri sadece vatandaşların fert olarak bazı ihtiyaçlarının karşılanmasında harcanırken, harac geliri kamu harcamaları, gelişme masrafları vs. için kullanılırdı.³⁴

Mâverdî, beytülmalin/hazinenin işlevini yerine getirmesi için gerekli hususların iki suretle doğduğunu ifade eder. Bunlardan birincisi, hazinenin depo ve kasalarında mal bulunuyorsa, bu malın ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması gerekir. İkincisi, hazinenin muhakkak yapması gerekli hususlar. Bu da iki kısımdır. Birincisi, bir bedel karşılığı yapması gerekli işlerdir. Askerin yiyeceğini sağlamak, at ve

³¹ Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 52.

³² Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 43.

³³ Güzel, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı*, s. 179.

³⁴ Rânâ, *Hız. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 127.

ücretlerini temin etmek gibi. İkincisi, bir karşılık olmaksızın genel menfaat uğruna yapacağı işler, masraflar. Bu gibi vazifeleri imkân doğunca yapar.³⁵

İbn Haldun, geniş bir müessese olan beytülmalin işlevi hakkında şunları ifade etmektedir: "Vergi muameleleri ve tahsili ile meşgul olmak, gelir ve gider itibariyle devletin hukukunu muhafaza etmek, askerin sayılarını ve isimlerini zapt ve tespit etmek, erzakını ve maaşlarını tayin etmek, takdir edilen ihsanları gününde ödemek, bu işlemlerle ilgili olmak üzere devlet görevlilerini ve yetkili şahısların tertip ve tanzim etmiş oldukları kanun ve esaslara başvurmaktan ibarettir. Bütün bunlar, gelir ve gider itibariyle bunun tafsilatını gösteren bir deftere kaydedilmiştir. Bu da ince bir takım hesaplara dayanmaktadır. Bu çeşit muamelelerde mahir olanlardan başkası bu hesabı yapamazdı. Bu deftere de, bu defterle ilgili hesap işleriyle meşgul olanların oturdukları yere de "Dîvân" ismi verilmişti."³⁶

3. Beytülmal Memurları

Hz. Peygamber dönemindeki beytülmalde bahsedilince ismi en fazla geçen kişi hiç şüphesiz ki Bilal-ı Habeşi'dir.³⁷ Allah Resulü'nün bazı ayni ve nakdi harcamalarda Bilal'e emirler verdiğini görüyoruz. Bunun için Hz. Peygamber döneminde onun devlet hazinesi/beytülmal sorumlusu olduğunu söyleyebiliriz.³⁸ Aynı şekilde Esed kabilesine mensup Mahmiye b. Cez³⁹ ve Hz. Ömer'in ismi de beytülmal görevlisi olarak geçmiştir.⁴⁰

Hz. Ebu Bekir, Müslümanların idaresini üstlenince Ebu Ubeyde b. Cerrah, onun yanına gelir ve mali işleri bana bırak, der.⁴¹ Ebu Ubeyde'nin beytülmal sorumlusu olduğunu kanıtlayacak şöyle bir olay daha anlatılır: Hz. Ebu Bekir halife olduğunda kendi iâşesi için uğraştığı bir anda Hz. Ömer'le karşılaşır. Hz. Ömer: "Nereye gidiyorsun Ya Eba Bekir?" Hz. Ebu Bekir de: "Ailemin iâşesini temin etmeye" diye cevap verir. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Haydi Ebu Ubeyde'nin yanına gidelim, sana maaş bağlasın," dedi.⁴² Bu da bize gösteriyor ki Hz. Ebu Bekir döneminde beytülmal sorumlusu Ebu Ubeyde idi. Halife b. Hayyât da, Hz. Ebu Bekir'in, Ebu Ubeyde b. Cerrah'ı önce beytülmal sorumlusu yaptığını daha sonra ise onu Şam'a komutan olarak görevlendirdiğini ifade eder.⁴³

Öte yandan Hz. Ebu Bekir döneminde Ebu Ubeyde'den başka da beytülmal görevlileri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Esri'nin bildirdiğine göre Hz. Ebu

³⁵ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, (450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, Darü'l-Hadis, Kahire, 2006, s. 252-253.; Güzel, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı*, s. 176.

³⁶ Aburrahman b. Muhammed İbn Haldûn, (808/1406), *Mukaddime*, Darü'l-Fettah, Şarika, 1995, s.341.

³⁷ Bkz. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, (241/855), *Müsned*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 199. C.1, s. 332.

³⁸ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev.), Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 761.

³⁹ Muslim b. Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, (261/874), *Sahîh'u-Muslim*, Dâr'u-Taybe, Riyad, 2006. Zekat, 51.; Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam, (771/838), *Kitabü'l-Emval*, Thk, Dr. Muhammed Ammare, Darü's-Şuruk, Beyrut, 1989, s. 425.

⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 370.; Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 201.; Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 191.; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 761-762.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 268.

⁴² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. 3, s. 168.

⁴³ Halife b. Hayyât, (240/855), *Târîhu Halife b. Hayyât*, Dâru Tayyibe, Riyad, 1985, s. 123.

Bekir, devlet hazinesinin başına Muaykîb b. Ebi Fatîma'yı getirmiştir.⁴⁴ Ebu Ubeyde Şam'a gittikten sonra Muaykîb bu göreve gelmiş olabilir.

Hz. Ebu Bekir'den sonra halife olan Hz. Ömer, birçok alanda olduğu gibi hazinenin yönetimi ve güvenliği konusunda da çok titiz davranmış ve yoğun çaba harcamıştır.⁴⁵ O, hazine yönetiminde en ufak bir düzensizliğe göz yumulduğu takdirde, bunun bir gün kontrol dışına çıkabilecek boyutlara ulaşacağı gerçeğinin farkındaydı. Bu nedenle, hazinedarların geçiminde mümkün olan bütün itinayı gösteriyordu. Bunun için başkentte merkezî bir hazine tesis etmesi gerekiyordu. Bunun idaresi için de dürüst ve kabiliyetli adamlara ihtiyaç vardı. Seçtiği görevlilerin yetenekli ve dürüst olmalarını istiyordu. Bundan dolayı seçkin bir sahabe olan aynı şekilde okuma ve yazma işlerinde mahir olan Abdullah b. Erkam'ı hazine memurluğuna getirdi.⁴⁶ Ona işinde yardımcı olmak üzere Abdurrahman b. Übeydullah el-Karî⁴⁷ ve Hz. Peygamber'in mühürdarı⁴⁸ olması hasebiyle asaleti ve dürüstlüğü herkesçe malum olan Muaykîb b. Ebi Fatîma'yı yardımcı tayin etti.⁴⁹ Muaykîb Hz. Ebu Bekir döneminde de beytülmal amilliğini yapmıştı.⁵⁰

İbn Haldûn, hazine görevlilerinden bahsederken özellikle harac ve bazı vergilerle ilgili kayıtlardan sorumlu olan memurların Müslümanlardan ziyade diğer milletten ehli olanlar, zimmîler ve ferman sahipleri olan kişiler olduğunu dile getirir.⁵¹ Benzer bir görüş de Muhammed Hamidullah'tan gelmektedir. Hamidullah'ın anlattığına göre Hz. Ömer, dönemin Şam valisinden Medine'deki gelirlerin hesaplarını düzene sokmak amacıyla bir Rum uzman göndermesini talep eder.⁵² Şibli Numani de bu yerlerde eskiden beri yürürlükte olan sistem ve vergi kayıtlarının olduğu gibi korunmuş olduğunu, hatta lisanlarının bile değiştirilmediğini söyler. İslam'dan önce Irak ve İran'ın kayıtları Farsça, Suriye'ninkiler Latince, Mısır'ınkiler Kıptice tutuluyordu ve Hz. Ömer döneminde bu uygulama devam etti. Arazi işlerinde çalışan İranlı, Yunan ve Kıptiler

⁴⁴ Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, c. 1, s. 201.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 268.

⁴⁵ Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 225.

⁴⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 156.

⁴⁷ Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam'ın rivayetinde, Abdurrahman b. Abdulkarî diye geçmektedir. Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 526.

⁴⁸ Peygamber'in mühürdarı hakkında bkz. Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sunun'u Abî Dâvud*, (224/888) Dâru'r-Risâletu'l-Âlemiye, Beyrut, 2009, Hâtim, 3/4224.

⁴⁹ Âl İsa, Muaykîb'in Hz. Ömer döneminde bizzat beytülmal sorumlusu olduğunu ifade eder. Abdusselam b. Muhammed Âl İsa, *Dirâsetun Nakdiyyetün fi'l-Merviyâti'l Vâridat fi Şahsiyeti Ömer b. Hattâb ve Siyâsetihi'l-İdariyye*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medine, 2002, s. 1035.; Ayrıca bkz. Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 224.; Rânâ, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 126.; Güzel, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı*, s. 179-180,200.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 268.; Kettânî, *et-Teratibu'l-İdariyye*, c.1, s. 171.

⁵¹ İbn Haldun divanların dilinin de Arapça olmayıp başka dillerde hizmet verdiğini ve bu durumun Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar devam ettiğini, Abdülmelik zamanında ise divanların Arapçaya çevrildiğini söyler. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 342-343.

⁵² Hamidullah, Cüfeyne adında bir gayrimüslimin Medine'de gençlerine okuma yazma öğrettiğini yazar. Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, İbrahim Arif Koytak-Veyssel Uysal (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2016. s. 216, 251.; Ayrıca bu konu aynı müellifin farklı eserlerinde de bulunmaktadır. Bkz. Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, İhsan Süreyya Sırma (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 86.; Ayrıca Hz. Ömer'in bu memurlara verdikleri hizmetler karşılığında ücret de ödediği anlatılmaktadır. Bkz. Hamidullah, *İslam'a Genel Bir Bakış*, Sinan Edegil (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 82.

görevlerinin başında kaldılar. Böylece Müslümanlar onların bilgilerinden istifade etmeye devam ettiler. Mevcut idari sistemde halifenin dikkatini çeken kusurlar giderilmiş ve gerekli reformlar yapılmıştır.⁵³

Müslüman olmayan kişilerin bu görevlerinin kısa bir süre devam ettiği Müslüman olmayan kişilerin bu görevlerinin kısa bir süre devam ettiği kanaatindeyiz. Çünkü söz konusu dönemde divan sistemi Müslümanlar tarafından bilinmiyordu. Dolayısıyla divan sisteminin Müslüman olmayanlardan ve özellikle bu işi en iyi bilenlerden alınması gayet tabiiydi. Müslümanlar bu sistemi öğrendiklerinde artık yabancı memurlara ihtiyaç kalmamış ve bu görev Müslümanlara verilmeye başlanmıştır. Yani yabancıardan istifade etme işi belli bir süreyle sınırlıdır. Müslüman olmayan kişilerin bilgisinden istifade etme yadırganacak bir durum da değildir. Nitekim Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret ettiği sırada müşrik olan Abdullah b. Uraykıt'ın rehberliğinden istifade etmiştir.⁵⁴

Hz. Peygamber, yerel yönetimden bağımsız doğrudan merkeze karşı sorumlu zekât memurları ile valilerin gözetiminde görev yapan memurlar olmak üzere iki çeşit memur tayin ediyordu. Hz. Ebu Bekir de malî işlerden sorumlu memura "Emir'ül Harac" adını vererek bu ayırımı kesinlik kazandırmıştır. Hz. Ömer'in bunu daha da geliştirerek sınırların genişlemesi ve işlerin artması sonucu her eyalet için ayrı birer vergi ve hazine memuru tayin ettiğini görüyoruz.⁵⁵ Bunun bir istisnası Mısır'da karşımıza çıkıyor. Kaynakların bize verdiği bilgilere göre Hz. Ömer, Mısır idaresini Arapların dört siyasi dâhisinden biri olarak kabul edilen Amr b. As'a vermiştir. Onun dışında orada merkezden atanan bir başka idareciye rastlamıyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer döneminde Mısır'ın mutlak hâkimi Amr b. As'tır. Hz. Osman döneminde ise Amr, önce mali işler idareciliğini, ardından da valilik görevinden alınır.⁵⁶

Hz. Ömer döneminde, İslâm Devletine bağlı vilayetlerin hepsinde olmasa bile çoğunda maliyenin, mülkî idareden ayrıldığı anlaşılmaktadır. Pek çok illerin beytûlmallerine, zekât, oşür ve harac işlerine validen tamamen ayrı görevlilerin tayin edilmiş olması, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Meselâ, Halife Ömer zamanında Basra valiliğine Ebu Musa el-Eş'ari getirildiği halde⁵⁷ aynı vilâyetin zekât ve harac müdürlüğüne Mücâşî b. Mesûd tayin edilmiştir. Aynı şekilde Hz. Ömer zamanında bir ara Ebu Musa el-Eş'arî'nin idaresi altında olan Bahreyn'de amil olarak er-Rabî b. Ziyâd görevlendirilmiştir.⁵⁸

⁵³ Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 202-203.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, c. 1, s. 287.; Süleyman Ateş, *Hz. Ömer*, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul, 2017, c. 2, s. 251.

⁵⁴ Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir'in hicret esnasında Abdullah b. Uraykıt'ın rehberliğinden istifade etmesi hakkında bkz. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişam, (218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut, 1990, c. 2, s. 126.

⁵⁵ Ebû Ubeyd, *Kitabü'l-Emval*, s. 146.; Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, (279/892), *Fütûhu'l- Büldân*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, 1987, s. 376.; Humeyd b. Zenceveyh, (251/861), *Kitâbu'l-Emval* Thk. Şâkir Zib Feyyâz, Riyad, 1986, s. 211.; Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 224.; Rânâ, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 126.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 482.

⁵⁷ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, (310/922), *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, Tarih, c. 2, s. 388.

⁵⁸ el-Fakîh Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih el-Endelusî, (327/939), *el-Ikdu'l-Ferîd*, Dâru'l-Kutbu'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, c.1, s. 15.; Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 67.

Hazinenin mükemmel şekilde işlenmesini sağlamak gayesiyle Hz. Ömer'in attığı bir başka önemli adım, hazineyi yönetim kademelerinden ayrı tutmasıdır. Eyaletlerde hazine işleriyle görevli memurlar valilerden bağımsızdı ve yetkilerini tamamen serbest bir şekilde kullanma hakkına sahiptiler.⁵⁹ Bu memurlar vergileri tahsil etmek ve fazla olan gelirleri merkez beytülmaline göndermekle görevlendirilmişlerdir.⁶⁰ Mesela Kûfe'de Ammar b. Yasir vali olduğu dönemde, Osman b. Huneyf gelirler amiri, Abdullah b. Mes'ud da hazine sorumlusuydu.⁶¹ Aslında mali işler Hz. Peygamber hayatta iken yönetim kadrosundan ayrı tutulmuştu.⁶²

Hz. Ömer, Sevad bölgesinde⁶³ savaşla ele geçirilen yerlerin haracını toplamak üzere Mukarrin'in iki oğlu olan Nu'man ile Süveyd'i görevlendirdi. Süveyd Fırat Nehri'nin suladığı bölgenin, Nu'man ise Dicle Nehri'nin suladığı bölgenin haracını topluyordu. Daha sonra her ikisi de istifa edince Hz. Ömer'in onların yerine Huzeyfe b. Esîd ile Müzeyneli Câbir b. Avfı, ondan sonra da Huzeyfe b. el-Yemân ile Osman b. Huneyf'i görevlendirmiştir.⁶⁴ Yine Musul fethedildikten sonra buranın harac müdürlüğüne Arfece b. Herseme getirildi.⁶⁵

Hz. Ömer, Ubülle'nin beytülmal ve ticaret malları vergisini toplama görevine Ebu Bekra'nın kardeşini getirmiştir. Diğer taraftan yeni kurulmuş olan Basra vilâyetinin zekât ve harac müdürlüğüne Süleym kabilesinden Mücâşî b. Mes'ûd getirilmiştir.⁶⁶

Hz. Ömer de Resulullah'ın yaptığı gibi, ordu içinde, ganimetleri tolayan, onları İslam hukukuna uygun bir şekilde dağıtan ve devletin hissesini merkeze getirecek olan memurlar tayin etmiştir. O, hicrî 21. yılda Nihâvend savaşı sırasında oraya, devletin kâtib ve muhasebecisi olan Sâib b. el-Akra'yı göndererek ondan Nihâvend fethedildiğinde ganimetleri taksim etmesini ve devletin hissesini de alıp getirmesini

⁵⁹ Rânâ, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 126.

⁶⁰ Erkal, "Beytülmal", *DİA*, c. 6, s. 91.

⁶¹ Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim (182/798), *Kitabü'l-Harâc*, Darü'l Ma'rife, Beyrut, 1979, s. 36.; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 146.; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 376.; Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, Daru'l-İbn Haldûn, İskenderiye, Tarihsiz, s. 284.; İbn Zenceveyh, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 211; Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 312.

⁶² Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 224.

⁶³ Sevad denilmesinin sebebi, ziraatçılığa elverişli ve ağaçlarla kapalı arazi oluşundandır. Bitki ve ağacın olmadığı Arap yarımadasından çıkıp, orasını çeşitli bitki ve ağaçlarla kaplı olarak buldukları için Sevad dediler. Çünkü Araplar yeşil ile sevadı (siyah) bazen aynı manada, koyu yeşil için kullanırlar. Bu sebeple yeşil Irak'a siyah Irak denilmiştir. Arâziye Irak denilmesinin sebebi: Dağı ve vadileri olmaksızın, dümdüz oluşudur. Arap dilinde Irak müsavilik, düzlük anlamına gelir. İbnü'l-Hâik, Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Dâvud el-Hemedanî, (H. 334/?), *Sıfetu Ceziretu'l-Arab*, Matbaatu Berfil, Beyrut, 1884, s. 147.; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, s. 258-259.; Aynı şekilde Sevad ve Irak aynı bölgedir. Bkz. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, s. 43.

⁶⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 26, 36, 37-38.; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 129.; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 376, 377, 380.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 363.; 229.; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ*, s. 284.; Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s. 325.; Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 191.; Rânâ, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 100, 103.; Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, s. 45.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 369.

⁶⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 541-542.

istemmiştir.⁶⁷ Medâin'in fethinde sonra ganimetlerin toplama görevine Amr b. el-Müzenî, dağıtma görevine ise Selman b. Rabî'a getirilmiştir.⁶⁸

Hız. Ömer döneminde ister eski şehirler ve isterse yeni kurulan şehirler olsun zekât ve harac işlerini yürütmek amacıyla genel olarak ilk dönemlerde ayrı ayrı kişiler tayin edilmemiş ve işler tek elden yürütülmeye çalışılmıştır. Daha sonraki dönemlerde iş yükünün artması sonucu birçok kurum birbirinden ayrıldığı gibi beytülmalin kendi içinde de iş bölümü ayrılmış oldu. Yukarıda görüldüğü gibi Arfece, Musul vilâyetinin müstakillen harac müdürlüğüne getirilmiştir. Ubülle'de harac ve öşür daireleri birbirlerinden ayrıldığı halde her ikisinin başına da aynı kişi getirilmiştir. Diğer yeni kurulmuş bir şehir olan Kûfe'de de çeşitli hizmetlerin bir elde toplandığını görmekteyiz. Abdullah b. Mes'ud, Hız. Ömer tarafından Kufe'ye hem adli işler ve hem de beytülmal görevlisi olarak tayin edilmiştir.⁶⁹

Divanlar kurulup kabileler defterlere yazıldıktan sora sıra atıyyelerin dağıtılmasına gelince, Hız. Ömer'in burada da çeşitli görevliler tayin ettiğini anlıyoruz. Nitekim gerek Ebu Yusuf ve gerekse Belâzurî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre, her bölge ve kabilenin maaşlarını dağıtmak için ayrı memurlar tayin edilmiştir. Meselâ Ensar'ın maaşını dağıtmak için Zeyd b. Sabit görevlendirilmiştir. Zeyd de maaşları dağıtmaya ilk önce Medine'nin yukarı kesimlerinde oturanlardan başladı ve evi en uzak olan Abdüşheloğullarından başlayarak yakına doğru geldi. Bundan sonra önce Evslilere sonra da Hazreçlilere baylarını verdi. Malik b. Neccaroğullarından olan kendi ailesi mescidin civarında olduğu için de en sona kaldı.⁷⁰ Böylece Hız. Ömer'in fakirlere öncelik tanıdığı anlaşılıyor. Arap olmayan ve kölelikten azat edilmiş topluluklara, tamamıyla ayrı maaş dağıtım memurları tayin edilmiş oluyor.⁷¹ Aynı şekilde Huzâ'a kabilesinin atıyyelerini bizzat Hız. Ömer'in dağıttığı bilinmektedir.⁷²

Hız. Ömer'in merkezde divanları tespit edip görevlileri tayin etmesinden sonra aynı uygulamanın taşrada da devam ettiğini görmekteyiz. Zira Hız. Ömer, Basra'yı kurduktan sonra oranın divanını oluşturdu ve divanın başına da Abdullah b. Halef el-Huzaî getirildi. Kufe divanından sorumlu olan kişi de Ebu Cubeyre b. ed-Dehhak el-Ensarî idi.⁷³

Hız. Ömer döneminde humus gelirinin dağıtımını Hız. Ali yapıyordu. Hız. Ali'nin kendi ifadesine göre Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer döneminde de humus dağıtma görevinin kendisi yerine getirmiştir.⁷⁴

Hız. Osman Medine'de bulunan devlet hazinesinin başına Ukbe b. Âmir'i getirmiştir.⁷⁵ Aynı şekilde beytülmal amilliğinde Zeyd b. Sâbit⁷⁶ ve Abdullah b. Erkam'ın da ismi geçmektedir.⁷⁷ Kettani, Hız. Osman'ın Abdullah b. Erkam'ı

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 418-419.; Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 67.

⁶⁸ Taberî, (310/922) *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 20.

⁶⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 36.; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 146, 513-14

⁷⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 44, 46.; Rânâ, *Hız. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 132.

⁷¹ Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 94.

⁷² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. 3, s. 278.; Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, s. 634.

⁷³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 156.

⁷⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 20.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 363.

⁷⁶ Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 154-155.

⁷⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 179.; Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 155.

beytülmal görevlisi olarak tayin ettiği dönemlerde kendisine bir miktar ücret verdiğini söyler.⁷⁸

Hız. Osman'ın merkezde olduğu gibi taşrada da beytülmal amili görevlendirdiği bilinmektedir. Merkeze en fazla gelir getiren Savad bölgesine Semmâk el-Ensârî ve Câbir el-Müzenî'yi görevlendirirken,⁷⁹ Basra divan ve beytülmal sorumlusu olarak Ziyad b. Ebi Süfyan tayin edilmiştir.⁸⁰ Mısır beytülmal sorumlusu ise, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'tir. Abdullah, Hız. Osman tarafından önce beytülmal görevine getirildi. Mısır valisi Amr b. As bu duruma itiraz edip görevinden ayrılınca, Abdullah Mısır'ın valisi oldu.⁸¹ Böylece Mısır Hız. Ömer döneminde Amr b. As önderliğinde tek elden yönetilirken, Hız. Osman'ın ise görev taksimatına gittiğini görüyoruz.

Hız. Ali döneminde beytülmalden sorumlu olan kişi, Hız. Peygamber'in kölesi Ebu Râfî'dir.⁸² Belâzurî, Ziyad b. Ebih'nin de Hız. Ali döneminde beytülmal görevlisi olduğunu söyler.⁸³

4. Beytülmal Binası

Hız. Peygamber döneminde devletin gelirleri çok fazla olmadığından beytülmal için bir bina yapılmamıştı. Hız. Peygamber, kendisine gelen malları ihtiyaç sahiplerine ulaştırmak amacıyla geçici olarak Mescid-i Nebi'nin üst katı⁸⁴ veya evinin bir köşesine koymuş ve vakit kaybetmeden dağıtmıştı.⁸⁵ Hadis kaynaklarında "Sadaka Odası" denen bir yerin bulunduğu naklediliyorsa da, buranın tam olarak neresi olduğu anlaşılmamaktadır.⁸⁶

Hız. Ebu Bekir döneminde devlet gelirlerinin fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla devlet hazinesine ait malların mescid, evinin içinde veya bitişiğinde bir yerde muhafaza edildiği nakledilmiştir.⁸⁷

Hız. Ömer döneminde ise fetihlerin artması ve ganimet malların çoğalması sonucu bu malların korunması için belirli bir binaya ihtiyaç duyuldu. Bunun için devletin merkezi Medine'de ve diğer bazı şehirlerde binalar inşa edilmeye başlandı. Hız. Ömer'in, ümmetin menfaati için ve gelen malların zarar görmemesi için o dönemin şartlarına göre binalar inşa ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Taberi'de geçen bir rivayete göre, Hız. Ömer'in emriyle, Sa'd b. Ebi Vakkas'ın tarafından Kufe'de bir bina yapıldığı bildirilmektedir. Bu binanın planı meşhur bir Zerdüşt mimar olan Ruzbih tarafından çizilmiştir. Kufe hazinesi için inşa edilen bu binanın yapı malzemeleri, İran kisralarının binalarından gelmişti. Burada hırsızlık olunca Hız.

⁷⁸ Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 155.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 363.

⁸⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 498.

⁸¹ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 303.; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ali b. Muhammed b. Ömer b. Şâhenşâh b. Eyyub, (732/1331), *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Muhtadar Fi Ahbâri'l-Beşer*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, c. 1, s. 225.

⁸² Humeyd b. Zenceveyh, (251/861), *Kitâbu'l-Emval*, Thk. Şâkir Zîb Feyyâz, Riyad, 1986, s. 607.

⁸³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, c. 1, s. 495.

⁸⁴ Buhârî, *Mezâlim*, 25.; Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 348.

⁸⁵ Buhârî, *Zekât*, 21.; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 2, s. 194

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 1, s. 200, 201.

⁸⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. 3, s. 195.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 270.; Suyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 165.; Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 104.; Güzel, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı*, s. 177.

Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkas'a hazine binasının camiye bitişirilmesine dair talimat verdi. Çünkü cami daima insanlarla dolu olacağından, hazinenin güvenliği sağlanmış oluyordu. Bunun üzerine, Ruzbih hazine binasını Sa'd b. Ebi Vakkas'ın emri ile genişleterek camiye bitıştirdi ve hazine güvenli hale geldi.⁸⁸

5. Mülki İdari Bölgelerine Göre Bölümleri

Hız. Peygamber, devletin idare merkezi Medine'ye bağılı şehir ve kasabalara idareciler göndermişti. Gönderdiği bu idareciler, o bölgenin her şeyinden sorumluydular. Yani bölgenin valisi, kadısı, beytülmal amili gibi görevleri icra ediyorlardı.⁸⁹ Zira o dönemde ülke henüz büyümediğinden görev taksimatı da söz konusu değildi. Bu durum Hız. Ebu Bekir döneminde aynen devam etmiştir.

Hız. Ömer dönemine geldiğimizde ise durum değışti. Zira İslam coğrafyasının genişlemesine paralel olarak iş yükü de arttı. Bir kişinin aynı anda hem valilik hem kadılık ve hem de beytülmal amilliği görevlerini yapması zorlaştı. Bundan dolayı kurumlar birbirlerinden ayrıldı. Hız. Ömer Sevad bölgesi için Ammâr b. Yasir'i, namaz ve harp işlerine Abdullah b. Mes'ud'u, kaza ve beytülmal ile ilgili işlere Osman b. Huneyf'i arazi işlerine tayin edip gönderdi.⁹⁰ Hız. Ömer ve Hız. Osman'ın ilk dönemlerinde Mısır'ın mutlak hâkimi Amr b. As iken daha sonra Hız. Osman amillik görevini ondan alıp Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'e verdi.⁹¹

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi devlet teşkilatının merkez, eyalet veya vilâyet olarak idarî taksimata ayrılması, beytülmalin de buna göre teşkilatlanmasına yol açmıştır.⁹² Hız. Ebu Bekir döneminde Ebu Ubeyde ve Muaykib'in beytülmalde görev yaptıkları daha önce belirtilmişti. Bunların Medine'deki beytülmalde görev yaptıkları anlaşılmaktadır ancak Hız. Ömer'le birlikte vilayet ve eyaletler bir birinden kesin olarak ayrıldıklarından buna bağılı olarak görev yapanların sayısı artmıştır.

Merkezi Medine'de bulunan beytülmalin diğer bölge ve eyaletlerde şubeleri vardı.⁹³ Her kentte "sadaka mütevellisi" bulunur ve bu müteveli heyet o şehrin zenginlerinden oluşurdu. Bundan dolayı bu hazineler merkezden bağımsız hareket ediyorlardı.⁹⁴ Gelirleri kendi kayıtlarına göre toplanır ve yıl boyunca gerekli olan miktarlarda harcama yapılırdı.⁹⁵ Bunlar mahallî ihtiyaçların ötesindeki fazla gelirlerini merkeze veya merkezin uygun gördüğü herhangi bir yere naklederlerdi.⁹⁶ Bazen de zorunluluk hâsıl olduğunda yardımlaşma kaçınılmaz oluyordu. Mesela Hız. Ömer döneminde meydana gelen kıtlık zamanında çevre eyaletlerden merkeze

⁸⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 45.; Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 224.

⁸⁹ Allah Resulü'nün emir ve amil olarak görevlendirdiği bazı kişiler şunlardır: Muhacir b. Ümeyye b. Muğire'yi Sana'ya, Ziyad b. Lebid el-Ensari'yi Hadramut'a, Adiy b. Hatem'i Tayy kabilesine, Malik b. Nüveyre'yi el-Yerbuî/Hanzalaoğullarına, Alâ b. el-Hadramî'yi Bahreyn'e, Ali b. Ebi Talib'i Necran halkına gönderdi. Bkz. İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, s. 242-243.

⁹⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 36.; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 146.; İbn Zenceveyh, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 211.; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 376.

⁹¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 303.

⁹² Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 81.

⁹³ Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 146.; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 376.

⁹⁴ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, c. 1, s. 275-276.

⁹⁵ Rânâ, *Hız. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 125.

⁹⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 706.; Rânâ, *Hız. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 117.; Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 82.

yardım geldiğini görüyoruz. Amr b. As, Mısır'dan;⁹⁷ Muaviye b. Ebi Süfyan, Dimeşk'ten;⁹⁸ Ebu Ubeyde b. Cerrah, Şam'dan;⁹⁹ Mu'az b. Cebel, Yemen'den;¹⁰⁰ merkeze yardım göndermişlerdir.

Taşradaki beytülmal teşkilatı merkezdeki gibi aktif bir biçimde çalıştığı görülmektedir. Buna örnek olarak Basra beytülmalini gösterebiliriz. Rivayet edildiğine göre, Basra valisi Ebu Musa el-Eşarî, Hz. Ömer'in iki oğlu Abdullah ve Übeydullah'a Hz. Ömer'e götürmeleri için beytülmalden bir miktar para verir. Onlar da bu parayı alır ve onunla bir süre ticaret yaparlar. Daha sonra anaparayı da Hz. Ömer'e verirler.¹⁰¹

Taşradaki idareciler bölgelerindeki hazineler üzerinde tam yetki sahibiydiler. Bu hazinelerin her birinin ayrı bir şubesi vardı. Aynı şekilde her hazinenin de memuru bulunuyordu.¹⁰² Bu şekilde vergi işleriyle uğraşan memurların görev sahaları da idarî taksimata uygun bir şekilde birbirlerinden tamamen ayrılmıştır.¹⁰³

6. Beytülmal'in İç Bölümleri

Müslümanlardan toplanan gelirler, zekât; gayrimüslimlerden alınan cizye, harac, humus ve uşur gibi gelirler de, fey deniliyordu. Zekât gelirleri ile fey gelirlerinin harcama yerleri bir değildi. Bundan dolayı bu gelirlerin toplandığı mekân da ayrı olması gerekiyordu. Dolayısıyla devlet hazinesine aktarılan akdi ve nakdi gelirler, ihtiyaç sahiplerine dağıtılabilmesi için de birbirinden farklı bölümlerde muhafaza edilmesi gerekiyordu. Nitekim Hz. Peygamber döneminde Müslüman ve gayrimüslimlerden alınan vergilerinin aynı yere konulmadığı görülmektedir. Zekât gelirlerinin harcanması gereken yerlerin sekiz sınıf olması¹⁰⁴ ve başka bir yere harcanmaması, bu gelirlerin ayrı bir yerde muhafaza edilmesini gerektiriyordu. Aynı şekilde az da olsa Hz. Peygamber'in bazı yerlere vali tayin edip kendilerine maaş vermesi ve verilen maaşların da zekât gelirlerinin dışındaki gelirlerden olması, bu ürünlerin farklı bir yerde muhafaza edilmesinin delilidir.¹⁰⁵

Ebu Yusuf, konu hakkında şu ifadeleri kullanır: Harac olarak alınan mallar ile zekât olarak alınan malların bir arada olmaları doğru değildir. Çünkü harac gelirleri bütün Müslümanlara ait bir feydir ve dolayısıyla herkese atıyye olarak verilir. Zekât gelirleri ise sadece Allah'ın kitabında belirtilen yerlere harcanır.¹⁰⁶

⁹⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 303.

⁹⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 293.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 397.

¹⁰⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 706.

¹⁰¹ Bu konuda Hz. Ömer ile iki oğlu arasında beytülmale ait olan bu paradan elde edilen kâr hakkındaki tartışmalar için bkz. Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Dâru Ahyâu't-Turâsu'l-Arabî, Beyrut, 1985, Kırâz, 1.

¹⁰² Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 224.

¹⁰³ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferra el-Hanbelî, (458/1066) *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Daru'l-Kitâü'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, s. 247.; Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 82.

¹⁰⁴ Tevbe, 9/60.

¹⁰⁵ Allah Resulü, Mekke'ye Attab b. Esid'i vali tayin etmesi ve ona belli bir miktarda maaş vermesi hakkında bkz. Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir. Muhammed el-Makrizî, (845/1444), *İmtâu'l-Esmâ'*, Thk, Muhammed Abdulhamid en-Numeyşî, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, c. 2, s. 10, 36.

¹⁰⁶ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 80-81.

İbn Nuceym de, beytülmal gelirlerinin dört çeşit olduğunu ve her bir gelirin ayrı bir hazineye konulması gerektiğini, birinin diğerine karışmaması gerektiğini söyler. Zira her birinin kendine mahsus hükmü olduğunu ifade eder.¹⁰⁷ Aynı şekilde Ferrâ da haracın hazinenin harac bölümünde; öşürün de öşür bölümünde toplanması gerektiğini ifade eder.¹⁰⁸

İslam hukuku kaynakları genel olarak, hazinenin dört ayrı bölümden müteşekkil olması gerektiğini ifade ederler. Bu dört bölümü Serahsi şu şekilde açıklar:

1. Ganimetlerden elde edilen beşte birlik kısım olan humusun konulduğu bölüm.
2. Sadakalar/zekât ve öşürün konulduğu bölüm.
3. Harac, cizye, Beni Tağlib'den alınan zekât, zimmî ve harbilerden alınan uşur vergisinin toplandığı bölüm.
4. Mirasçısı olmayan ve buluntu malların konulduğu bölüm.¹⁰⁹

Hz. Ömer dönemiyle başlayan kurumların birbirlerinden ayrışmaları Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde de devam etmiştir. Nitekim rivayet edildiğine göre, Hz. Osman zamanında beytülmalin zekâtlarından sorumlu amili Abdullah b. Erkam ile halifenin arası açılır. Bir cuma günü Abdullah, devlet hazinesi anahtarını getirir ve halkın önüne atar.¹¹⁰ Buradan zekât gelirlerinin ayrı bir yerde depolandığı anlaşılıyor. Ya'kûbî, bu olayı anlatırken "zekâtlardan sorumlu beytülmal görevlisi" ibaresini kullanmaktadır.¹¹¹ İbn Havkal da, Hz. Ali döneminde Bahreyn ve Yemen taraflarında fey gelirlerine ait bir beytülmalin bulunduğunu ifade eder.¹¹² Yazar burada "fey" ifadesini kullandığına göre, buraya gayrimüslimlerden alınan cizye, harac ve humus gelirlerin konulduğu anlaşılmaktadır.

6.1. Beytülmalin Çeşitleri

Beytülmal gelirlerinin ve bu gelirlerin harcama yerlerinin bir birinden ayrı olduklarını biraz önce ifade ettik. Şimdi bunlara örnek olarak iki tanesini vermeye çalışalım.

6.1.1. Hazineye Ait Hayvanlar ve Meralar

Vergi olarak alınan hayvanların barınması için hazineye ayrı bir bölüm tahsis edilmişti. Beytülmale ait olan hayvanlar, hangi gelir grubuna dâhil olduğunun belli olması ve diğer gelir grubuna ait hayvanlarla karışmaması için Allah Resulü tarafından işaretlenmiştir. Nitekim Allah Resulü'nün, "Miysen" adı verilen bir aletle zekât develerini damgaladığı rivayet edilmektedir.¹¹³ Kettani, Abdullah b. Ebi

¹⁰⁷ Bkz. Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed İbn Nuceym, (970/1563), *el-Eşbâh ve'l-Nezâir*, Daru'l-Kitâi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, s. 105.

¹⁰⁸ Ferra, *el-Ahkâm el-Sultâniyye*, s. 244.

¹⁰⁹ Ebu Bekir Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, (483/1090), *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1989, c. 3, s. 17-18.

¹¹⁰ Sâlim b. Zekvan, (70/689), *es-Sîre*, Harun Yıldız (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 57.

¹¹¹ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, (292/904) *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Şeriketu'l-İ'lamî, Beyrut, 2010, c. 2, s. 64.

¹¹² Ebu'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî (367/977), *Kitâbu Sûratu'l-Ard*, Dâru Sâdr, Beyrut, 1938, c. 1, s. 35.

¹¹³ Hz. Peygamber'in hayvanları damgaladığına dair Buhârî'de ayrı bir bab bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, Zekât, 69.

Talha ile Enes b. Malik'in hayvanları damgalama işinde görevli olduğunu ifade eder.¹¹⁴

Allah Resulü'nden sonra da beytülmale ait hayvanların işaretlenmesi işleminin devam ettiğini görüyoruz. Hz. Ebu Bekir döneminde zekât hayvanlarının damgalandığına dair Belazuri'de şöyle bir haber geçmektedir. Hz. Ebu Bekir, Ziyad b. Lebîd el-Beyâdî'ye Kinde valiliğini verdi. Ziyad, orada olduğu bir dönemde zekât olarak Kindeli birinden genç bir deve aldı. Kindeli verdiği deveyi geri isteyip onun yerine başka bir deve vermek istedi. Bunun üzerine Ziyad, daha önce aldığı deveye zekât damgasını vurduğunu söyleyerek Kindelinin isteğini geri çevirdi.¹¹⁵ Hz. Ömer döneminde de hayvanların damgalandığı anlaşılmaktadır. Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, zekât hayvanlarıyla gayrimüslimlerden vergi olarak alınan hayvanları ayrı ayrı damgalamıştır.¹¹⁶

Beytülmale ait hayvanlar için otlak ayırmasına gelince, bu amaçla yapılan ilk muamelenin Hz. Peygamber döneminde olduğunu görüyoruz. Nitekim Buhari'de geçen bir rivayete göre, Allah Resulü, Medine yakınlarında bir yeri beytülmal hayvanları için otlak olarak ayırmıştır.¹¹⁷

Allah Resulü'nden sonra Hz. Ebu Bekir'in de hazine hayvanları için otlak ayırdığı anlaşılmaktadır. Maverdi'nin bildirdiğine göre, Hz. Ebu Bekir, Rebeze¹¹⁸ köyünde sadaka hayvanları için bir otlak ayırmış ve kölesi Ebu Seleme'yi onlara bakması için görevlendirmiştir.¹¹⁹

Hz. Ömer'in zekât hayvanları için otlak ayırma konusunda selefleri gibi hareket ettiğini anlıyoruz. Nitekim bazı kaynaklarda, Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir gibi hem Rebeze¹²⁰ ve hem Şerif¹²¹ mevkiinde bir yeri mera için ayırdığını ve Hüneyy isimli kölesini bu yere idareci tayin ettiği kaydedilmiştir.¹²²

¹¹⁴ Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 339. Hz. Peygamber'in zekât hayvanlarını damgaladığı hakkında ayrıca bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. 9, s. 73-74.

¹¹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 139.

¹¹⁶ Muhammed b. İdrîs eş-Şafî, (204/820) *el-Umm*, Thk. Rıfat Fevzî Abdulmuttalib, Dâru'l-Vefâ, 2001, c. 3, s. 199.; Ayrıca Hz. Ömer'in zekat develerini katranla işaret ettiğine dair bkz. Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 226.

¹¹⁷ Buhârî, *Musâkât*, 12.

¹¹⁸ Rebeze, Mekke yolu üzerinde bulunan ve Medine'ye üç günlük mesafede bulunan bir köy. Bkz. Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*, "Rebeze" md., c. 3, s. 24.

¹¹⁹ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, s. 275.

¹²⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. 3, s. 284.

¹²¹ Şerer, Mekke'ye belli bir mesafede, Rebeze'nin doğusunda yüksek bir yer. Bkz. ¹²¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*, "Şeref" md., c. 3, s. 336.

¹²² Hz. Ömer, Huneyy'i Şerif mevkiine tayin edince kedisine şöyle demiştir: "Ey Huneyy! İnsanlara kanat ger. Mazlumun bedduasından kork. Çünkü onun bedduası kabul olunur. Otlığa ekin ve tarla sahiplerini de girdir. Osman b. Affan ve Abdurrahman b. Avf'ın sürülerini bırakma zira bu ikisinin sürüleri helak olursa onlar hurmalıklarına ve ekili arazilerine dönerler fakat şu miskin hayvanları helak olursa o hemen bana gelir. Bu topraklar onların topraklarıdır. Cahiliye döneminde bu topraklar için savaştılar. İslam dini geldikten sonra da bu topraklar üzerinde Müslüman oldular. Allah yolunda kullandığımız hayvanlar olmasaydı, insanlara karşı memleketlerinin hiçbir yerini koruma altına almazdım." Nitekim Beni Sa'lebe'den bir zat Hz. Ömer'e gelerek kendisine şöyle dedi: "Ey Müminlerin Emiri! Cahiliye devrinde onu korumak için savaştığımız, İslam'ın zuhurundan sonra da üzerinde Müslüman olduğumuz memleketimizi bize karşı mı koruyorsun?" bu sözü birkaç kere tekrar ettiği halde, Hz. Ömer başını öne eğmiş vaziyette duruyordu. Derken Hz. Ömer başını kaldırıp adama şöyle cevap verdi: "Bu topraklar Allah'ın mülküdür. O, Allah'ın malı olan ve Allah yolunda

Hız. Ebu Bekir, Naki'¹²³ denilen yerin dışında hiçbir yeri koruluk/hima yapmadı ve Allah Resulü'nün orayı, gazaya çıkacak olan atların yayılmaları için koruluk yaptığını söyledi. Zekât develeri çelimsiz oldukları zaman, otlamaları için Rebeze'ye gönderiyor ancak herhangi bir yeri koruluk yapmıyordu. Kuyu sahiplerine de develerin su içmelerine engel olmamalarını, otlamaları için onlara izin vermelerini emrediyordu. Hız. Ömer'in halifeliği sırasında nüfuz artınca, insanların bir kısmı Şam'a, bir kısmı Mısır'a ve diğer bir kısmı da Irak'a gönderildi. Böylece Rebeze koruluk ilan edildi.¹²⁴

Başka bir rivayete göre Naki' otlığı, Hız. Ömer tarafından devlet malı atlara, Rebeze ve Şeref otlakları da zekât develerine ayrılmıştı. Ayrıca her sene bu otlaklarda harp için otuz bin deve hazır tutuluyordu.¹²⁵ Aynı şekilde Hız. Ömer, yolculuk yamak zorunda olup da bineği olmayan kişilere binek tahsis ediyordu. Rivayetlere göre Hız. Ömer bazı yıllarda kırk bin deveyi insanların istifadesine sunmuştur.¹²⁶

Hız. Ömer'den sonra yönetime gelen Hız. Osman döneminde zekât hayvanlarının sayısında artma olmuş ve bazı otlaklar koruluk haline gelmiştir. Bu da insanlar arasında eleştiri konusu olmuştur.¹²⁷

6.1.2. Erzak Dağıtımı

Beytülmal kurumunun bir başka görevi de yoksul insanların temel ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Bu uygulamanın ilk örneklerinin Hız. Peygamber döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim Hız. Peygamber'in mescid'in üst katında zekât odası bulunduğunu ve burada insanların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla hurma konduğunu daha önce ifade ettik. Bu uygulamanın Raşid Halifeler Dönemi'nde de devam ettiğini görüyoruz. Özellikle Hız. Ömer, halifeliği döneminde birçok alanda olduğu gibi halka erzak dağıtma işini sistemleştirmiştir. Onun halkın ihtiyaçlarını yerine getirmek amacıyla birçok yerde un ambarı kurduğu anlaşılmaktadır. Bununla alakalı olarak İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre, Hız. Ömer "Dakik" adında bir yer yapmış ve buraya yolda mola verenlerle, kendisine konuk olanlara un, kavut, kuru hurma, kuru üzüm ve yardım malzemesi olacak diğer ihtiyaç maddelerini koymuştur.¹²⁸ Hız. Ömer aynı şekilde Mekke ve Medine arasındaki yolda yolculuk yapanların su ve gıda ihtiyaçlarını gidermek amacıyla bazı ihtiyaç maddelerini bıraktığı rivayet edilmektedir.¹²⁹ Aynı şekilde Medine'de aç kalan çocuklarını avutmakta olan bir kadına denk gelen Hız. Ömer, Onun durumunu öğrendikten sonra gidip un ambarından bir torba un getirir ve kadına teslim eder.¹³⁰

Belâzurî, Mısır valisi Amr b. As'ın Mısır halkından cizye ile birlikte Müslümanlara yiyecek yardımı yapabilmek için buğday, zeytinyağı, bal ve sirke gibi maddeleri aldığını ve bunları Daru'r-Rızk'ta topladıktan sonra ihtiyaç sahiplerine dağıttığını

cihatta kullanılan hayvanlar için korunmaktadır." Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 389-390.; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, s. 275-276.; Ayrıca bkz. Sıddıkî, *İslam Devletinde Mali Yapı*, s. 99.

¹²³ Hicaz vadilerinden biri olarak kabul edilip Medine'ye yaklaşık olarak yirmi fersah uzaklıkta bulunan bir yer ismi. Bkz. Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*, "Naki" md., c. 5, s. 301.

¹²⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. 7, s. 12.

¹²⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. 3, s. 284.; Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*, c. 3, s. 336.

¹²⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 282.

¹²⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, c. 6, s. 137.

¹²⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 263.

¹²⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, c.3, s. 285.

¹³⁰ Olayın detayını öğrenmek için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 452-453.

anlatır.¹³¹ Şibli Numani de Hz. Ömer'in ordu için her bölgede tahıl ambarları yaptırdığını ifade eder.¹³²

Yukarıda nakillerden de anlaşıldığı üzere Hz. Ömer, insanların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla birçok yerde zahire ambarları inşa etmiş ve mağdur olan insanların ihtiyacını gidermiştir. Bunlarının dışında müsadere malları bölümü, yitik mallar bölümü ve varisi olmayan mallar bölümü gibi hazineler de bulunmaktadır. Mesela Hz. Ömer döneminden itibaren müsadere edilen malların beytülmale aktarıldığını ve bunlar için hazineler oluşturulduğu anlaşılmaktadır.¹³³ Bir başka hazine çeşidi de mirasçısı olmayan ve bulunmuş mallar hazinesidir. Bu malların da sarf yerlerinin farklı olması hasebiyle ayrı bir bölümde muhafaza edildiği bilinmektedir. Nitekim Serahsî el-Mebsût'ta, Hz. Ömer döneminde bir testinin bulunduğunu ve götürülüp beytülmale konulduğuna yer vermektedir.¹³⁴ Serahsî eserinin başka bir yerinde ise sahibi bulunmayan malların beytülmalin ayrı bir bölümünde muhafaza edildiğini kaydeder.¹³⁵

Sonuç

Temelleri Hz. Peygamber döneminde ortaya atılan beytülmal, Hz. Ebu Bekir döneminde pek fazla bir değişikliğe uğramadı. Zira Hz. Ebu Bekir döneminde gelirlerin fazla olmaması ve gelen gelirlerin ihtiyaç sahiplerine hemen dağıtılması böyle bir mekânın lüzumunu azaltıyordu. Bununla birlikte evinin bir bölümünü bu işler için ayırdığı da ifade edilmektedir.

Hz. Ömer döneminde ise beytülmalin tam manasıyla teşkilatlandığını söylemek mümkündür. Zira fetihlerin artmasıyla birlikte buna paralel olarak gelirlerin de artması sonucunda Hz. Ömer, çevresindeki kişilerle yaptığı istişare sonucunda, fethedilen arazileri askerleri arasında bölüştürülmemiş ve eski sahiplerine bırakılarak onlardan vergi almıştır. Beytülmale gelen gelirlerin fazlalığı, divanların kurulmasına zemin hazırlamış ve bundan dolayı devlet tebaası olan kişilere belli kriterlere göre atıyyeler verilmiştir.

Hz. Ömer dönemiyle birlikte tam anlamıyla teşkilatlanmış beytülmal kurumunun hem devletin idare merkezi Medine'de, hem de taşralarda çeşitli şubeleri bulunuyor ve bu binalar bazı görevliler tarafından idare ediliyordu. Beytülmalin kendi içerisinde bazı işlevlerinin olduğu da bilinmektedir. Mesela devlete ait gelir ve giderlerin kontrol edilmesi ve ammenin hukukunu muhafaza edilmesi gibi önemli işlevleri bulunuyordu.

Beytülmal, kendi içerisinde farklı bölümlere ayrılıyordu. Müslümanlardan tahsil edilen zekât ve öşür gibi gelirler ile gayrimüslimlerden alınan cizye, harac ve humus gibi fey gelirleri birbirlerine karıştırılmıyor ve her birisi ayrı bir yerde muhafaza ediliyordu. Çünkü bunların harcama yerleri birbirlerinden farklı olduğundan iç içe konulmaması gerekiyordu. Mesela zekât olarak alınan hayvanların diğer hayvanlarla karışmaması için işaretleniyor ve bunlar için ayrı otlaklar tahsis

¹³¹ Geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 301-302.; Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 87.

¹³² Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 203.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* c. 5, s. 224.

¹³⁴ Şemsuddin es-Serahsî, (483/1090) *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1989, c. 2, s. 212.

¹³⁵ Serahsî, *Mebsût*, c. 3, s. 18.

ediliyordu. Bu uygulamanın Allah Resulü döneminden beri var olduğu ve Raşid Halifeler Dönemi'nde de aynen devam edildiği bilinmektedir.

Beytülmalin halkın temel ihtiyacını gidermek gibi bir fonksiyonunun da olduğu bilinmektedir. Zira Hz. Peygamber döneminde sadaka odalarının olduğu ve halkın ihtiyacını karşılamak amacıyla buraya hurma konulduğu ifade edilmektedir. Dört halife döneminde buna ek olarak un ambarları inşa edilmiş ve halka un dağıtılmıştır. Bu uygulamanın sadece şehirlerde değil, aynı zamanda yol güzergâhlarında da yapılarak yolcuların ihtiyaçları karşılanmıştır.

Devlet hazinesi, Hz. Ömer döneminde şekillendikten sonra, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde, küçük çaplı değişiklikler olmakla birlikte, genellikle varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- APAK, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.
- AHMED MUHTÂR, Abdulhamid Ömer, *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyeti'l-Muâsıra*, Alemu'l-Kutub, 2008.
- ATEŞ, Süleyman, *Hz. Ömer*, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul, 2017.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud (279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, 1987.
- _____ *Ensâbu'l-Eşrâf*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2003.
- CORCÎ ZEYDÂN, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Necdet Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistâni el-Ezdî (224/888), *Sünenî Abî Dâvud*, Dâru'r-Risâletu'l-Âlemiye, Beyrut, 2009.
- EBU'L-FİDÂ, İsmail b. Ali (732/1331) *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Muhtadar Fi Ahbâri'l-Beşer*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- EBÛ UBEYD, Kasım b. Sellam (771/838), *Kitabü'l-Emval*, Thk, Dr. Muhammed Ammare, Darü's-Şuruk, Beyrut, 1989.
- EBÛ YUSUF, Ya'kub b. İbrahim (182/798), *Kitabü'l-Harâc*, Darü'l Ma'rife, Beyrut, 1979.
- ERKAL, Mehmet, "Beytülmal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, (90-94).
- FAYDA, Mustafa, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, (I-XIV)
- _____ "Ebu Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, (101-108)
- FERRA, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Hanbelî, (458/1066), *el-Ahkâm el-Sultâniyye*, Daru'l-Kitaü'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- FERRÛH, Ömer, *Târîhu Sadr el-İslam ve'd-Devlet el-Emeviyye*, Dâru'l-İlm Lilmelâyin, Beyrut, 1970.

GÜZEL, Ahmet, *Hulefâ-i Râşidin döneminde İdarî Yapı*, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, 2011.

HALİFE B. HAYYÂT (240/855), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Dâru Tayyibe, Riyad, 1985.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Mehmet Yazgan (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017.

_____ *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, Ülkü Zeynep Babacan (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017.

_____ *İlk İslam Devleti*, İhsan Süreyya Sırma (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

_____ *İslam'a Genel Bir Bakış*, Sinan Edegil (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017.

İBN ABDDİ RABBİH, el-Fakîh Ahmed b. Muhammed el-Endelusî (327/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, Dâru'l-Kutbu'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Mukaddime*, Darü'l-Fettah, Şarika, 1995.

İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed (241/855), *Musned*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 199.

İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım en-Nasîbî (367/977), *Kitâbu Sûratu'l-Ard*, Dâru Sâdr, Beyrut, 1938.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Thk. Ebi'l-Fida Abdullah Kadı, Darü'l Kütübü'l Alemiyye, Beyrut, 1987.

İBN HİBBÂN, Ebu Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve'l-Ahbari'l-Hulefâ*, Daru'l-İbn Haldûn, İskenderiye, Tarihsiz.

İBN NUCEYM, Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed (970/1563), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Daru'l-Kitaü'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.

İBN SA'D, Muhammed b. Menî ez-Zührî (230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2001.

İBN TİKTAKA, Muhammed b. Ali (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâb el-Sultâniyye ve'd-Duvel el-İslamiyye*, Dâru Sâdr, Beyrut, Tarihsiz.

İBN ZENCEVEYH, Humeyd (251/861), *Kitâbu'l-Emval* Thk. Şâkir Zîb Feyyâz, Riyad, 1986.

ÂL İSA, Abdusselam b. Muhammed, *Dirâsetun Nakdiyyetiün fi'l-Merviyâti'l Vâridat fi Şahsiyeti Ömer b. Hattâb ve Siyâsetihi'l-İdariyye*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medine, 2002.

KAL'AC'I, Muhammed Revvâs, *Mu'cemu Lugati'l-Fukhâ*, Dâru'n-Nefâis, 1988.

KAYAOĞLU, İsmet, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985.

- KETTÂNÎ, Muhammed Abdulhay (M. 1962), *et-Teratibu'l-İdâriyye*, Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, Tarihsiz.
- MAKRİZÎ, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir Muhammed (845/1444), *İmtâu'l-Esmâ'*, Thk. Muhammed Abdulhamid en-Numaysî, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- MALİK b. Enes (93/712), *el-Muvatta*, *Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî*, Beyrut, 1985.
- MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, Darü'l-Hadis, Kahire, 2006.
- MUSLİM, Ebu'l-Huseyn el-Haccâc (261/874), *Sahîh'u-Muslim*, Dâr'ut-Taybe, Riyad, 2006.
- NEZİH HAMMÂD, *Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 2008.
- ÖZEL, Ahmet, *Yönetici Peygamber Hz. Muhammed*, Küre Yayınları, İstanbul, 2015.
- SALLABÎ, Ali Muhammed, *II Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, Mehmet Akbaş (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul, 2008.
- SERAHSÎ, Ebu Bekir Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (483/1090) *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1989.
- SUYUTÎ, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir (911/1515), *Târîhu'l-Hulefâ*, Darü'l-Minhac, Beyrut, 2013.
- ŞAFİÎ, Muhammed b. İdrîs (204/820), *el-Umm*, Thk. Rifat Fevzî Abdulmuttalib, Dâru'l-Vefâ, 2001.
- ŞİBLÎ NUMANÎ, *Bütün yönleriyle Hz. Ömer ve devlet idaresi*, Talip Yaşar Alp, (Çev.), Mahya Yayınları, İstanbul, 2015.
- RÂNÂ, İrfan Mahmut, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, Ahmet Koç (Çev.), Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985.
- TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, Tarihsiz
- TUĞ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/904), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Şeriketu'l-İ'lamî, Beyrut, 2010.
- YÂKÛT, Ebu Abdullah b. Abdillâh el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemü'l-Buldân*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1977, (I-V).
- YENİÇERİ, Celal, *İslam'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1984.